

Мр Саша КНЕЖЕВИЋ

БРИТАНСКА ПОЛИТИКА ПРЕМА ЦРНОЈ ГОРИ У ВРИЈЕМЕ ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ

Велика источна криза 1875-1878. године представља једну од најзначајнијих фаза у рјешавању источног питања. Има сва обиљежја велике европске политичке кризе јер је у њој била ангажована политика свих европских сила. Велике силе су биле ангажоване у кризи наступајући сходно интересима и настојећи да, свака понаособ, из кризе извуку што више користи за себе. Постојање Тројецарског савеза у Европи обиљежио је међународне односе уочи *велике источне кризе*. Историја тог савеза је показала у којој мјери је он могао вршити своју функцију у систему појединачних интереса великих сила. Уједињење Њемачке и Италије, као и промјене у Аустро-Угарској актуелизовале су у Европи национално питање које ће потом мали народи постављати а велике силе рјешавати у склопу својих глобалних интереса и међународних односа. Турска се као држава у европским дипломатским питањима већ одавно третираола као проблем који ће се морати рјешавати, или путем њеног одржања као државе уз систем реформи, или ће она бити сведена на азијску Турску, уз подјелу њених европских посједа. Највећи заштитник Турске царевине међу великим силама била је, у то вријеме, Велика Британија, која је имала јаке економске позиције у Турској. Турска јој је била потребна и као брана продору Русије на Балкан и, због своје позиције у источном Средоземљу и на Блиском истоку, као гранација одржања британских поморских и трговачких монопола у том дијелу свијета. Русија је из кримског рата извукла значајне поуке мада су њени циљеви на истоку Европе остали мање-више исти: повратак на мореузе и њихова контрола, враћање Бесарабије и стварање доминантног руског утицаја у балканском простору. Аустро-Угарска је у националном раду Црне Горе и Србије видјела највећу сметњу својим плановима продора на Балкан. Позицију Аустро-Угарске дефинисао је Андраши још у јануару 1875. у Крунском вијећу ријечима: "Турска готово посједује дар провиђења за Аустро-Угарску, она одржава status quo малих балканских држава и спречава њихове аспирације. Да није Турске све оне аспирације срушиле би се на наше главе... Ако би Босна и Херцеговина припале Србији или Црној Гори, или ако би се онамо формирала нека нова држава, што не бисмо могли спријечити, тада бисмо ми пропали и преузели улогу болесника."¹ Аустрија се бојала било

¹ М. Екмечић, *Устџанак у Босни 1875-1878*, Сарајево 1960, 126.

какве веће југословенске државе, а Енглези су се бојали руске доминације у њој. Британски конзул у Београду Лонгворт констатовао је да су у Србији тада у току два покрета, панславизам и југословенство. Он је панславизам дефинисао као руску мисао и покрет: "Као покрет супротан југословенском или јужнословенском покрету који тежи независној конфедерацији која обухвата и аустријске Словене, а панславизам као идеја подразумева све народе из те расе без изузетка, укључене под вођством Русије".²

Велика Британија је у неколико претходних деценија имала приоритет у супротстављању Русији и руском утицају на истоку Европе. Ново национално истицање у источном питању трансформисало је, међутим, структуру међународних односа. Енглески историчар Тејлор сматра да је ова промјена у међународним односима посљедица рада балканских Словена: "И поред тога што их је Бизмарк ниподаштавао као овцекрадице они су на крају наметнули политику и њему и његовим наследницима".³

Криза је отворена у љето 1875. године када су избили устанци против турске власти у Херцеговини и Босни. Устанички покрети захватиће и друге балканске просторе угрозивши опстанак турске власти на знатном дијелу Балкана. Од самог почетка кризе Турска није показала довољно снаге и способности да угуши побуне, а са друге стране ни довољно спремности да изврши неопходне реформе које би њену управу учиниле савременијом. Криза је због слабости Турске, националних тежњи Црне Горе и Србије и супротстављених интереса великих сила, од самог почетка добила међународни карактер. Као што то у правилу бива, први потези били су резервисани за дипломатију, па је тако предложено формирање мисије конзула великих сила која је имала задатак да заустави буне.

Поводом формирања конзуларне мисије показале су се одмах разлике и међусобно неповјерење. Аустријанци су оптуживали руског конзула у Дубровнику Јонина да је сувише компромитован својим везама са Црном Гором, за коју се држало да диригује херцеговачким устанком. Британска дипломатија је такође оптуживала Јонина за скоро отворено подржавање устаника. Британски представник у Цариграду Хенри Елиот указивао је руској влади да се, у ствари, главни стан устаника налази у Дубровнику, мислећи при том на руски генерални конзулат. Према писању Левант Хералда, главни устанички вођа Пеко Павловић био је лични пријатељ Јонинов и у његовом дому сачекао је нову 1876. годину. Британци нису пропустили а да не истакну чињеницу да је руски генерални конзул учествовао у једном боју код Требиња, да се тада налазио непосредно иза ковчега и да је том приликом издао заповијест да се на згради генералног конзулата истакне руска државна

² Phyllis Auty, *Необјављени документи енглеског министарства спољних послова о Србији 1837-1911*, Историјски часопис, књ. 12-13, Београд 1963, 131.

³ А. Ц. П. Тејлор, *Борба за црвенаси у Европи 1848-1918*, Сарајево 1968, 230-231.

застава на пола копља. Хенри Елиот је писао да се устанак неће умирити док руски генерални конзул буде на свом мјесту.⁴

На челу британске владе налазио се тада Дизраели, конзервативни политичар кога је сваки покушај побољшања стања балканских Словена испуњавао страхом као опасан примјер онима који су му ближе кући, прије свега због питања Ирске. Његов је приоритетни задатак у спољнополитичком ангажовању био да разбије лигу трију императора. Велика Британија се прикључила конзуларној мисији на турски подстицај са намјером да, колико је могуће, заштити турске интересе. Пошто мисија конзула није дала резултате настављени су преговори великих сила чији је резултат Андрашијева нота од 30. 12. 1875. године, програм реформи који су силе препоручиле Турској. Андраши је желио да ограничи акцију на три императора, међутим, руски цар је инсистирао и на прикључењу Француске. Британски министар иностраних послова лорд Дерби је у име свог кабинета предложио да би боље било да се Порти упуте пријатељски савјети а не званични демарш. Французи су уложили одређени напор да се превазиђе британско колебање и Британци су се придружили осталим силама.

У разговору који су тада у Лондону водили руски представник Шувалов и лорд Дерби, британски министар је умањивао значај устанка, приписујући његове почетне успјехе недовољно енергичном реаговању турске владе. За Србију је сматрао да се не би латила оружја без потпуних гаранција да ће јој Русија или Аустро-Угарска помоћи, а Црна Гора би се само у том случају придружила. За њега чак ни аутономија Босне и Херцеговине није долазила у обзир, зато што у тој покрајини нема вјерске и расне хомогености, која је битан услов за развој аутономних установа.⁵

И поред тога што су Турци прихватили Андрашијеву ноту кад им је поднијета крајем јануара, нијесу се освртали на њене предлоге. Представници Тројецарског савеза састали су се у Берлину у мају 1876. ради другог покушаја да среде источне немуре. Руски министар Горчаков је поднио план о интервенцији шест великих сила у Цариграду ради прихватања реформи. Андраши је скицирао нов реформни пројекат на који је Горчаков додао само констатацију да ако реформе не постигну циљ, биће потребни договори у погледу ефикасних мјера. Италија и Француска су прихватиле берлински меморандум баш као што су раније прихватиле Андрашијеву ноту, показујући на тај начин да је основни мотив њиховог ангажовања у великој кризи била заправо тежња да буду третирани као велике силе. Британска влада, са друге стране, дрско је одбацила берлински меморандум, сматрајући да се ниједан договор који се тиче велике кризе не може правити без учешћа Британије. Дизраели је то демонстрирао у разговору са руским представником у

⁴ Б. Павићевић, *Русија и босанско-херцеговачки устанак 1875-1878*, књ. 1, Титоград 1988, 63.

⁵ Исто, 452.

Лондону рекавши Шувалову: "Енглеска је третирана као да је Црна Гора или Босна".⁶ Пошто британска влада није прихватила берлински меморандум, овај документ је изгубио практични смисао. Британска влада је сматрала да меморандум представља охрабрење за устанике, а и плашила се да ће Русија постати господар ситуације на Босфору.⁷

Дизраели је тада, насупрот пројекту, сугерисао конференцију засновану на територијалном status quo. Стваран британски одговор на берлински меморандум био је, међутим, покрет флоте ка Бесика заливу, покрет који је довео до кримског рата. Овај потез био је посљедица страха од могућих изненадних руских војних потеза према Турској, под изговором турског одбијања међународних предлога. Почетком јуна Горчаков је предлагао Французима да пошаљу своју флоту у турске воде са несумњивим циљем да употрејеби Французе против Британаца. Али Француска је била за сарадњу на Блиском истоку само када су Русија и Велика Британија споразумне. Током трогодишње кризе ово је био једини озбиљан руски покушај да створи антанту са Француском. Пред опасношћу од Њемачке, Француска није хтјела да се определијели за једну од двије силе своје заштитнице. Тако је Горчаков био приморан да се врати на споразум са Аустро-Угарском ако је хтио да избјегне изолацију. То су припреме за Рајхштатски споразум.

Чим су почели немири на Балкану, у Британији се сматрало да је то плод руских интрига и окривљавала је руску владу за агресивну политику на Истоку. Један број британских оновремених аутора је у својим студијама и дјелима о проблемима Истока оптуживао искључиво Русију за експанзивну политику.⁸

Но и поред енергичног заузимања од стране британских званичних кругова за очување турских позиција на Балкану, у Британији су дјеловале снаге које су се супротстављале таквој оријентацији. То, поред осталог, потврђује и чињеница да је почетком септембра 1875. год. дошло до демонстрације симпатија на конференцији "пријатеља угњетене раје у Босни и Херцеговини". Главни говорник био је Џ. Фарлеј, бивши турски генерални конзул у Лондону и аутор више књига о финансијским и политичким приликама Турске. Он је покренуо широку акцију за придобијање британског јавног мњења за ствар хришћана у Турској. Закључак конференције био је да се устаницима пружи свака врста помоћи осим оружја и муниције. Фарлеј је био у вези са руским амбасадором у Лондону Петром Шуваловим, који је спадао у ред најбољих државника царске Русије.⁹

Црна Гора и Србија су непосредно руководиле устанцима у Херцеговини, односно Босни.¹⁰ У Цариграду се крајем 1875. и почетком

⁶ R. Millman, *Britain and the Eastern question 1875-1878*, Oxford 1979, 426.

⁷ Б. Павићевић, навед. дјело, 44.

⁸ H. Raulinson, *England and Russia on the East*, London 1876; H. Worms, *England's Policy on the East*, London 1876; B. H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870-1880*, London 1937.

⁹ Б. Павићевић, навед. дјело, 56.

¹⁰ О овоме видјети: В. Чубриловић, *Босански усџанак 1875-1878*, Београд 1930. и М. Вукчевић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874-1878*, Београд 1963.

1876. године озбиљно размишљало о војној акцији и окупацији Црне Горе. Овоме се одлучно супротставио главни турски савјетодавац, британска влада, која је већ у том тренутку приморана да води рачуна о расположењу јавног мњења у својој земљи.¹¹ Осим тога, наравно, британска влада је била свјесна импликација таквог чина, и још је сматрала да се стање у устаничким крајевима може санирати, а да се не изазову већи оружани сукоби на Балкану. Слијед догађаја ипак није ишао у том правцу. Распламсавање борби у Херцеговини, потом устанак у Босни покренули су на директну војну акцију Црну Гору и Србију које су након дугих и прекиданих преговора, закључиле споразум у Венецији 15. јуна 1876. године о заједничком ступању у рат против Турске.¹² За разлику од оног из 1866. године, ово је био споразум за конкретну акцију. Рат Турској објављен је крајем јуна 1876. године.¹³ Српска војска је након пораза на Ђунису стала да узмиче пред надмоћнијим непријатељем а црногорска војска, последице неуспјелог напада на Невесиње, убрзо се повукла из Херцеговине, али и показала традиционалну отпорност и чврстину у сљедећој, углавном одбрамбеној фази рата.

Црна Гора је имала дипломатску подршку Русије. Поједини аутори иду чак дотле да тврде да "у цијелој овој кризи руска влада знаде само да жели стварање велике Бугарске и велике Црне Горе".¹⁴ Британски конзул у Београду Вајт је изражавао своје схватање да у крајњем исходу ствари Русија може више да очекује од Турске за Црну Гору неголи за Србију.¹⁵ Руски представник Шувалов је у Лондону испитивао британско мишљење о територијалним концесијама Црној Гори. И француски министар Деказ је саопштио британском министру спољних послова лорду Дербију своје мишљење да су ове концесије неизбјежне. Лорд Дерби се том приликом закљонио за основни принцип британске политике немијешања у унутрашње ствари других држава, а што се тиче територијалних концесија Црној Гори, истакао је мишљење да би се таквом рјешењу најприје супротставила Аустро-Угарска. Поменуто је султанова порука црногорском књазу из јуна 1876. године која садржи предлоге о исправци границе. Британска влада је тада, током јуна, чинила извјесне кораке код султана да би га навела на давање територијалних концесија Црној Гори. Ова би, по њиховом мишљењу, задовољена на тај начин, напустила устанике, а Србију оставила саму у рату.¹⁶

Покољи у Бугарској и убиство конзула западних земаља у Солуну подигли су и британско јавно мишљење против Турске. Штросмајер је у неколико писама Гледстону наводио и свједочанства о покољима у

¹¹ Б. Павићевић, навед. дјело, 74.

¹² Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860-1878*, Цетиње 1978, 270-272 и исти аутор: *Војно-политичка сарадња Црне Горе и Србије у току црногорско-турског рата 1876-1878*, Стогодишњица црногорско-турског рата 1876-1878, Титоград 1978, 145.

¹³ Исто, 147.

¹⁴ С. Голчевић, *Црногорско-турски рат 1876-1878*, Београд 1963, 45.

¹⁵ Р. Ауту, навед. дјело, 157.

¹⁶ Исто, 159.

босанским хришћанским селима. Артур Еванс је у извјештајима из западне Босне за "Манчестер гардијан" потврдио масовне злочине дајући нове податке.¹⁷

У дебати у Доњем дому у вези са источном кризом, Гледстон је оштро критиковао политику владе и самог Дизраелија. Мјесец дана касније изашла је његова брошура о источном проблему у којој се залаже да се заштита европских сила прошири не само на становнике Босне и Херцеговине већ и на остале хришћане, поготово у Бугарској, с обзиром на актуелне догађаје. Форстер, један од најугледнијих чланова либералне странке, по повратку из Београда и Цариграда, изражавао је симпатије за ствар хришћана у Турској и захтијевао знатна побољшања њиховог положаја.¹⁸ У штампи се водила велика борба за јавно мњење. Главни Гледстонов противник у протурској струји је лорд Странгфорд који је сматрао да ће нове мале деспотије на Балкану бити ако не горе, а оно сигурно опасније од Турске.¹⁹ Џон Мил је доказивао да Британији одговара само опстанак Турске у њеним тадашњим границама.²⁰ Ст. Клер је писао да су ирске аспирације сигурно легитимније него оне које има раја на Балкану, која нема историју па самим тим ни отаџбину.²¹ Овај протурски писац је као одговор на Гледстонову брошуру о бугарским покољима објавио памфлет, оптужујући Гледстона да је његова намјера да заштити интересе "руских финансија и бугарских бандита".²² Либерали су, с друге стране, изједначавали борбу балканских Словена за националну независност са борбом за демократски суверенитет. За Сандвита, као и за друге писце, дужност Запада је била да помогне овим народима да се ослободе деспотизма и анахронизма турске власти.²³ Осим Сандвита и други познати британски аутори, као што су госпође Макензи и Ирби, Виљем Дентон, Тенисон, Фриман и други, настојали су да придобију јавно мњење на страну балканских Словена.²⁴ Право интересовање британске јавности за Јужне Словене управо и настаје у вријеме велике источне кризе. Огроман број посебних публикација и чланака у штампи објављених у то вријеме убједљиво говори о томе каква се борба водила за британско јавно мњење између прословенски и протурски оријентисаних писаца.²⁵ "Daily News" је 10. априла објавио текст из Гледстоновог говора у коме је експлицитно изражен његов став: "Наша доктрина није никад била да се ове провинције, по-

¹⁷ W. Bracewell, *Opinion makers: The Balkans in British popular literature 1856-1876. Јуџословенско-британски односи*, Београд 1988, 115.

¹⁸ Исто, 116.

¹⁹ Исто, 110.

²⁰ J. Mill, *The Ottomans in Europe*, London 1876.

²¹ St. Clair, *Residence in Bulgaria*, London 1869, 306-307.

²² W. Bracewell, навед. дјело, 114.

²³ Исто, 108.

²⁴ Исто, 113.

²⁵ Видјети: В. Јовановић, *Енглеска библиографија о источном питању у Европи*, приредила Марта Фрајнд, Београд 1978. и *Библиографија о Црној Гори на енглеском језику 1593-1993*. приредила Бојка Ђукановић, Цетиње 1993.

што се ослободе од Турака, предају неком другом. Сматрали смо да те земље треба да буду ослобођене за оне народе који их настањују.²⁶ Гледстон се тако ставио на чело јаке струје у енглеској јавности предвођене познатим публицистима и научницима који су се залагали за права малих балканских народа, а који су са посебним симпатијама писали о Црној Гори. Познати пјесник Тенисон објавио је пјесме посвећене Црној Гори у мају 1877. године²⁷ а коментар за ове стихове написао је сам Гледстон, и то је његова позната апотеоза Црној Гори.²⁸ Савез енглеских пријатеља источних хришћана послао је почетком јула меморандум лорду Дербију, министру иностраних послова, у коме се жестоко напада британска политика у *великој источној кризи* и његова намјера да "браћу хришћане у Турској задржи под деспотском и варварском управом муслимана". Потписници на крају писма апелују да се ускрати потпора султану и допусти хришћанима у европској Турској да сами творе своју судбину.²⁹ Лорд Дерби, одговарајући тада и на ово писмо али и на одређене депутације, изјавио је да је његова влада за строгу неутралност, а да је послала бродове у Бесика залив по жељи заступника великих сила у Цариграду да се обезбиједе живот и интереси Европљана. Што се тиче Британије, она сматра европски рат за највеће зло.³⁰ "Дејли њуз" од 13. јула донио је једно писмо познатог британског научника Едуарда Фримана, поводом дебате у парламенту о бугарским покољима. Оно представља у исто вријеме и осуду и позивање на одговорност званичне британске политике. Фриман позива сународнике на митинге и протесте, да се учини нешто да се Британија не запише "на листовима историје, као саучесник гнусног и крвавог деспотизма варвара - Турака". Друго Фриманово писмо услиједило је у "Дејли њузу" од 20. јула и у њему опет напада лорда Дербија и политику коју он персонификује. Фриман у том писму каже: "Велики ратови долазе обично пошто су нас дипломате увјерили да је стање мирније него што је икад прије било. Нико у министарству спољних послова није знао шта ће бити 1870. Нико од њих није знао шта ће се десити 1875. Кад је устанак букнуо, већина њих презрела га је; међу осталим презрео га је и лорд Дерби. И баш кад је наступила ова година он је говорио једну бесједу, смијући се 'вјечном источном питању'. Оно ће доиста и бити вјечно питање докле год га ријешавају људи као што је лорд Дерби. Дух једног угњетеног народа који се диже против својих угњетача, дух који буди људе да чине велика дјела свога рода, баш тај дух не могу разумјети људи као што је лорд Дерби." "Дејли телеграф" од 10. јула 1876. објавио је писмо босанско-херцеговачког свештенства у коме се каже да су Срби спријечили Турке да не уђу у срце Европе, а сада их

²⁶ F. Singleton, *Mr Gladstone and the Eastern question, Југословенско-британски односи*, Београд 1988, 42.

²⁷ A. Tennyson, *Montenegro: a sonnet*, The Nineteenth Century, London 1877.

²⁸ W. E. Gladstone, *Montenegro or Tserna Gora*, The Nineteenth Century, London, мај 1877.

²⁹ "Глас Црногорца", бр. 32, 8. јул 1876.

³⁰ "Глас Црногорца", бр. 33, 12. јул 1876.

ова оставља, и апелује се на британске хришћане да помогну хришћанским Словенима. Због става јавности који се окретао против Турака и потпуно осуђујући турске злочине, по налогу владе Елиот је из Цариграда морао да пошаље свог изасланика Баринга у Бугарску да испита турска недјела. Баринг је послао влади извјештај по коме су Турци поклати у Бугарској 12.000 људи, али су поједини британски листови тврдили да је тај број око 50.000.³¹ Крајем августа и почетком септембра одржани су на више мјеста митинзи подршке хришћанима, на којима су се тражили и оставке појединих британских званичника, као што је Елиот. Гледстон је на једном митингу говорио пред 12.000 људи тражећи да се Бугарска и Босна и Херцеговина изузму испод турске власти. На митингу у Ричмонду читано је писмо лорда Расела, у коме стари државник жели да "срце Енглеске бије заједно са јунацима".³² Карактеристичну разапетост британске политике добро је изразила краљица Викторија у посланици којом је затворен парламент, истакавши да Британија мора да води рачуна о обзирима хуманитета, али и о обзирима политике.³³ Британски кабинет је, притиснут догађајима, крајем септембра разрадио широки програм за умирење стања. Тај је програм изискивао прекидање непријатељства, закључење мира Црне Горе и Србије са Турском и давање аутономије Босни и Херцеговини и Бугарској. Црна Гора је требало да добије територијално проширење.³⁴ Главни недостатак британског приједлога био је у томе што није предвиђао никакве санкције уколико се програм не прихвати. Зато је руски представник у Лондону био задужен да изрази жељу Русије да се придружи свакој колективној акцији великих сила за ријешавање проблема, али је Русија само послала неколико дана упутила ултиматум Турској да обустави све акције.³⁵

Када су Црна Гора и Србија ушле у рат против Турске, Аустро-Угарска се побојала да се ситуација не окрене на њену штету. Једини пут је био споразумијевање са Русијом око подјеле интересних сфера. У Рајхштату јула 1876. године то је наговјештено а будимпештанским конвенцијама јануара 1877. године биће утврђена цијена коју ће Русија морати да плати за неутралност Аустро-Угарске у предстојећем руско-турском рату. Русија је одобрила Аустро-Угарској да у погодном тренутку окупита Босну и Херцеговину и обавезала се да неће стварати велику словенску државу на Балкану. У Рајхштатском споразуму било је предвиђено да, уколико дође до распада европске Турске, Албанија постане независна кнежевина.³⁶ То је, такође, било попуштање интересима Аустро-Угарске. Још у почетку рата Андраши је послао потпуковника барона Густава фон Темела за војног и политичког делегата Аустро-Угарске при главном штабу књаза Николе, са инструкцијама да

³¹ "Глас Црногорца", бр. 42, 12. август 1876.

³² "Глас Црногорца", бр. 49, 6. септембар 1876.

³³ "Глас Црногорца", бр. 43, 16. август 1876.

³⁴ Б. Павићевић, навед. дјело, 82.

³⁵ Исто, 82-83.

³⁶ *Историја дипломатије*, у ред. акад. Потемкина, књ. II, Београд 1949, 35.

скреће пажњу књазу Николи како би избјегавао акције које не одговарају интересима Аустро-Угарске.³⁷ Овај моћни сусјед Црне Горе био је намјеран да из будућих догађаја извуче највише користи за себе.

Почетком новембра 1876. године, на интервенцију Русије, закључено је примирје између Турске и Србије, а двомјесечно примирје важило је и за Црну Гору. Србија је знала да без војне подршке Русије не може наставити рат, па је склопила мир са Турском 29. фебруара 1877. године.³⁸ У вријеме примирја представници великих сила у Цариграду посредовали су да се закључи мир између Црне Горе и Турске. И директни преговори које је водио војвода Божо Петровић у Цариграду почетком 1877. године разбили су се због непопустљивости Порте. Док су вођени преговори између Порте и Русије, отоманска влада је доставила британском кабинету списак мјера које је била спремна да спроведе, а руски представник у Лондону Шувалов трдуио се да, заједно са британском страном, изради нацрт уговора са Портом. Текстом споразума који је потписан крајем 1877. закључено је да Турска мора да закључи мир са Црном Гором и приступи испуњењу реформи. Турска је одбила да прихвати лондонски протокол и рат Русије и Турске постао је неизбежан.³⁹ Када му је повјерљиво саопштено да ће Русија ускоро објавити рат Турској, књаз Никола је наредио својим преговарачима да напусте Цариград, а убрзо потом поновно позвао Црногорце на рат.⁴⁰ Русија је 24. априла објавила рат Турској.⁴¹

Велика Британија је покушала да Русију одврати од рата, па и да је заплаши. Дизраели је био незадовољан пасивношћу лорда Дербија према догађајима и јасно је изразио британске циљеве на Истоку: Цариград је кључ Истока и гарантује пролаз за Индију, а не Суецки канал у коме султан држи, уз помоћ британског капитала, посаду. У случају руског упада на турску територију, који би нанио Турској не само материјалну већ и моралну штету, Британија треба да јој помогне финансијски. Британска флота треба да уђе у Црно море, а њене топовњаче да се поставе на ушће Дунава, спремне да заплоче и узводно. Дизраели ће такође захтијевати измјену изјаве Париског конгреса о правима неутралаца, која је штетна по британске интересе, како би Британија могла да заплијени руску имовину на свим морима.⁴² Након уласка у рат са Турском, Русија је у мају настојала да умири званични Лондон наговјештавањем спремности да заустави своју војску на масивима Балкана, у замјену за строгу британску неутралност. Почетком јула Шувалов је у Лондону увјеравао британску владу да Русија не жели да мијења статус мореуза, осим у сагласности са осталим силама, а да Цариград може бити заузет само у случају пријекне војне потребе, и без

³⁷ С. Гопчевић, навед. дјело, 250.

³⁸ Р. Јовановић, навед. дјело, 157.

³⁹ Б. Павићевић, навед. дјело, 91-92.

⁴⁰ Исто, 158.

⁴¹ С. Гопчевић, навед. дјело, 268.

⁴² А. Мороа, *Дизраели*, Београд 1953, 171.

икаквог посебног задржавања руских трупа у њему.⁴³ Ово је била база за преговоре који су тада вођени у Лондону, али Британци категорички нијесу хтјели да прихвате идеју о стварању аутономне велике бугарске државе.⁴⁴

Црна Гора је након руског уласка у рат наставила своја дејства. Јуна 1877. била је нападнута од јаке турске војске из више праваца а Британци су при томе помагали Турке. Почетком јула један пароброд под британском заставом ("Мимоза") искрцао је на ушћу Бојане 200 бурди барута, пошто је претходно код Превезе истоварио 400 сандука фишека.⁴⁵ Конзул Грин је, при томе, имао налог да пренесе књазу Николи да се не заноси војним успјесима, јер ће се судбина Црне Горе ријешавати на свјетском конгресу.⁴⁶ У више наврата Грин се јављао француском представнику на Цетињу Дибију, са којим је имао сталну комуникацију, са захтјевом да скрене пажњу књазу Николи на варварски начин ратовања његових трупа.⁴⁷ Такође, више пута Грин је посредовао на Цетињу да се пропусте турски транспорти снабдијевања за Никшић, или да се Турцима врате отети натоварени коњи и томе слично.⁴⁸ У једном свом писму Грин, опет преко Дибија, интервенише да Црногорци дозволе да се два Персијанца који су убијени и одсјечене им главе у близини Ситнице, сахране од стране Турака из Подгорице.⁴⁹ Непосредно послје тога Грин протестује код званичног Цетиња да су у једној бици код Спужа турским војницима сјечени носеви и усне и тврди да се он и код турских власти залаже да се и са њихове стране рат води по одређеним принципима "као код цивилизованих народа". Каже за себе да је по природи службе човјек мира и зато сва крвопролића која се сад дешавају изгледају му узалудна.⁵⁰ Послје огорчених борби између Црногораца и Турака, Сулејман-паши је наређено да своје трупе хитно пребаци у Бугарску, јер су Руси прешли Дунав. Након тога, Црногорци су послје двомјесечне опсаде, 8. септембра освојили Никшић.⁵¹ Заједно са црногорском војском у ослобођени Никшић ушао је и један славни Британац, археолог Артур Еванс. О поступку књаза Николе према противницима он свједочи на сљедећи начин: "Књаз Никола је, кад је примио кључеве, поклатио браниоцима оружје, сазвао главне грађане, па им великодушно обећао најљепшим изразима, да ће им гарантовати слободу личну, слободу уживања покретнине и непокретнине, сва права

⁴³ Б. Павићевић, навед. дјело, 93-94.

⁴⁴ Исто, 95.

⁴⁵ Б. Храбак, *Црна Гора и Арбанаси у источној кризи 1875-1878*, Стогодишњица црногорско-турског рата 1876-1878, Титоград 1978, 135.

⁴⁶ Исто, 135, видјети и Вл. Ђорђевић, *Црна Гора и Аусџирија 1816-1894*, Београд 1924, 418.

⁴⁷ Државни Музеј Цетиње (ДМЦ), фонд Никола I, бр. 302, 30. април и 1. мај 1877.

⁴⁸ ДМЦ Никола I, бр. 332, 14. 5. 1877; бр. 337, 14. 5. 1877; бр. 339, 18. 5. 1877; бр. 343, 22. 5. 1877.

⁴⁹ ДМЦ Никола I, бр. 350, 24. 5. 1877.

⁵⁰ ДМЦ Никола I, бр. 281, 9. 6. 1877. и бр. 404, 26. 6. 1877.

⁵¹ Краљ Никола, *Изабрана дјела*, Цетиње 1997, 272.

црногорских грађана, као и потпуну вјерску слободу".⁵² Са црногорском војском се током лета кретао ка Херцеговини још један познати Британац, Стилман, који је, такође, своје доживљаје описао и објавио исте године.⁵³ У телеграму који књаз Никола шаље књагињи Милени приликом поласка у Херцеговину, уз имена познатих Црногораца који су са књазом налази се и Стилманово име.⁵⁴ Без обзира на понашање званичних представника власти показало се да Црна Гора има себи наклоњених Британаца спремних да јој помогну и да подрже њене интересе. Едуард Фриман се редовно јављао на Цетиње упућујући најбоље жеље књазу и Црној Гори.⁵⁵ У писму с почетка новембра Фриман се жели информисати код Француза Дибџија гдје да пошаље нешто пара које је скупио за Црну Гору, да ли да их упути Евансу или Стилману.⁵⁶ Ово није био једини случај да Британци шаљу материјалну помоћ Црној Гори. Џон Фарлеј је у више наврата на адресу архимандрита Љубише слао помоћ у кошуљама, капутима и ћебадима.⁵⁷ Он је иначе и даље организовао митинге за подршку хришћанима на Балкану.⁵⁸ Прословенски оријентисани Британци су редовно слали француском представнику Дибџију на Цетиње новине или исјечке из новина у којима су они објављивали своје чланке подржавајући интересе малих балканских народа у *источној кризи*.⁵⁹ Монсон из Британије у једном писму Дибџију каже да је потпуно увјерен да је званична британска политика промашена и да се нада да ће бити брзо промијењена. До тада ће он радити све што може, настављајући у истом смјеру да представи Црну Гору (коју он назива "наша мала земља") у правом свјетлу и заинтересује лорда Дербија за њу.⁶⁰

Након освајања Никшића, црногорска војска је сада могла да успјешно изводи операције у приморју, које су завршене у јануару 1878. године. Руска војска је у свом напредовању неочекивано дуго задржана око опсједнутог града Плевне.⁶¹

Велика Британија је тада подржавала Аустро-Угарске захтјеве о сазиву међународног конгреса на коме би се донијела рјешења о проб-

⁵² A. Evans, *Illyrian letters*, London 1878, 193. Овом приликом Еванс је урадио и археолошка истраживања у Никшићу која су објављена у: *Antiquarian Researches in Illyricum*, Westminster 1883.

⁵³ W. J. Stillman, *Herzegovina and the late uprising*, London 1877.

⁵⁴ ДМЦ Никола I, бр. 344, 22. 5. 1877.

⁵⁵ ДМЦ Никола I, бр. 309, 4. 5. 1877. и бр. 326, 24. 5. 1877.

⁵⁶ ДМЦ Никола I, бр. 503, Фриман-Дибџију 8. 11. 1877.

⁵⁷ ДМЦ Никола I, бр. 484, Фарлеј-Дибџију 9. 10. 1877. У овом писму Фарлеј тврди да ће послати 400 кошуља, 200 капута и 100 ћебади. У писму од 22. децембра (бр. 541) каже да ће опет послати 150 ћебади.

⁵⁸ ДМЦ Никола I, бр. 520, Фарлеј-Дибџију 23. 11. 1877.

⁵⁹ ДМЦ Никола I, бр. 459, Фарлеј-Дибџију 17. 9. 1877; бр. 484, 9. 10. 1877; бр. 331, Монсон-Дибџију 14. 5. 1877.

⁶⁰ ДМЦ Никола I, бр. 353, Монсон-Дибџију 25. 5. 1877.

⁶¹ С. Гопчевић, навед. дјело, 282. А. Д. П. Тејлор, навед. дјело, 240. Тејлор сматра да је на Плевни Турска спашена тоталног слома.

лемима будућег мира. У владајућим круговима Велике Британије дошло је до подјеле на три струје око схватања положаја Турске. Прву струју у британском Парламенту представљали су они политичари који су сматрали да би требало енергичним мјерама принудити отоманску владу да прихвати захтјеве Европе. На челу ове политичке групације налазио се Гледстон. Друга струја је заступала мишљење да треба прекинути све везе са Русијом. Овој струји је на челу стајао лорд Дерби. Трећа струја на челу са Дизраелијем је била најбројнија у енглеском Парламенту. Она је заступала мишљење да Британија треба да буде неутрална у сукобу све до тренутка док се њени непосредни интереси не угрозе руском акцијом на Истоку.⁶²

Неодређено држање руске владе, заправо сакривање услова мира који се намјерава наметнути Порти, изазвали су ратно расположење у Британији. Након руског заузећа Сан-Стефана близу Цариграда, владе Велике Британије и Аустро-Угарске изјавиле су да ће у случају да руска војска заузме Цариград прекинути дипломатске односе са Русијом. Руска војска није ушла у Цариград, али су Руси ипак пораженој Турској издиктирали мир у Сан-Стефану, почетком марта 1878. године.

У Великој Британији су одређени политички кругови непрестано водили кампању против Русије. У британском парламенту сер Стафорд Норткол одржао је ватрен говор и затражио додатни кредит од шест милиона фунти, што је могло да значи једино припрему за скори рат. За Британце је најнеповољнији утисак међу свим условима мира била комбинација са стварањем велике Бугарске, која се имала протезати до обала Егејског мора, с тим што је и њеног будућег књаза требало да именује руски цар. Пошто Турска није била у стању да исплати Русији ратну одштету, у британским политичким и дипломатским круговима су тада кружиле тврдње да би Русија могла да затражи као гаранцију луке Солун или Смирну. Оно од чега је британска влада посебно страховала била је могућност за измјену статуса мореуза. Пошто није знала стварне руске намјере у том погледу, британска влада је одлучно истакла гледиште да питање мореуза није само ствар Русије, Велике Британије или било које друге државе, већ читаве Европе. С обзиром на кретање руских трупа у правцу Галипоља и Цариграда, британска влада је наредила својој флоти да се приближи улазу у Дарданеле.⁶³

У Сан-Стефану се прво расправљало о питању Црне Горе. Изнуђено је од Турске да прихвати значајно проширење Црне Горе према Албанији, Метохији и Новопазарском санџаку. Дефинитивне границе Црне Горе према одредбама у Сан-Стефану значиле би њено територијално увећање за око три и по пута у односу на предратну величину, с тим што је чланом 2 Порта дефинитивно признавала независност Црне Горе.⁶⁴ Санстефанским миром Русија је успјела да обавезе Турску на

⁶² J. Morley, *The life of William Ewart Gladstone*, London 1906, 249.

⁶³ А. Ц. П. Тејлор, навед. дјело, 240, Б. Павићевић, навед. дјело, 99-100.

⁶⁴ О позицији и добицима Црне Горе Санстефанским уговором видјети: Н. Ражнатовић, *Црна Гора и Санстефански мир*, Историјски записи, 1976, 3-4, 339-450.

уступање свих територија у Европи, сем једног уског територијалног залеђа око престонице Цариграда и мореуза. Нацртане су границе велике Бугарске, Србија је добила територијално увећање и признање независности, али није могла бити задовољна, Румунија је призната а Бесарабија је опет припала Русији.⁶⁵

Са овим прелиминарним миром није се слагала ниједна велика сила, јер је било јасно да су политичко-стратешке позиције осталих сила угрожене у односу на Русију, која је стварањем велике Бугарске постала средоземна сила и господар ситуације на Истоку. Велика Британија је прва реаговала. Из страха од заузимања Цариграда њена флота је ушла у Мраморно море, иако није имала десантних трупа. Сва је Европа била јединствена у томе да одредбе мира у Сан-Стефану треба подврћи међународној ратификацији. Најжешћи противник овог мировног уговора, влада Велике Британије, у том погледу била је најенергичнија. У круговима британске владе дошло је до сукобљавања у погледима на источну политику, па је због тога био принуђен да поднесе оставку лорд Дерби. Премијер Дизраели, од јула 1876. године лорд Биконсфилд, био је присталица рата против Русије уколико не дође до измјене мировног уговора. Сматрао је да је до краја угрожен опстанак Турске и да се не смије дозволити помисао на руско запосједање Цариграда и контролу мореуза. Што се пак тиче саме Турске, Британци су били свјесни њене слабости и "нису вјеровали у могућност поновног подизања турске управе на ноге као истински поуздане силе".⁶⁶

Приликом руско-британских преговора у Лондону, руски представник Шувалов је, суочен са пријетњама и подсјећањима на кримски рат, био приморан на попуштање. Руси нијесу били у могућности да воде други рат и пристали су да напусте пројекат велике бугарске државе која би била под њиховим утицајем. Англо-руски споразум закључен је 30. маја 1878. године. Британија је у исто вријеме закључила два тајна споразума. Први је са Аустро-Угарском у смислу да ће потпомоћи њен захтјев за Босну, а она ће подржати подјелу Бугарске. Настојећи да постигну што више прије почетка конгреса, Британци су са Турском потписали Конвенцију о дефанзивном савезу 4. јуна 1878. године, којом су у накнаду за обезбјеђење Турске добили Кипар. Хенри Елиот, британски амбасадор у Цариграду, био је за све вријеме кризе сива еминенција Турског царства и уопште сматран је симболом огромног британског утицаја у Турској.⁶⁷

Британска политика је могла бити задовољна, прије свега због сузбијања Русије али исто тако због тога што је Турска донекле обезбијеђена. Са овим почетним позицијама одлазило се на конгрес, за који је британска политика веома заслужна.

Конгрес у Берлину је почео 13. јуна 1878. године а ријешавању питања Црне Горе приступило се тек 1. јула. Црна Гора је послала у

⁶⁵ А. Ц. П. Тејлор, навед. дјело, 242.

⁶⁶ Исто, 243.

⁶⁷ Исто, 246.

Берлин, као делегате за конгрес, војводу Божа Петровића, предсједника Сената, и војводу Станка Радоњића, шефа канцеларије за спољне послове, који су покушавали да нешто учине путем обавјештавања представника сила и европске штампе о проблемима и потребама своје земље. Предсједник конгреса Бизмарк их је примио само једном, стојећи, и кратко нагласио: "Што год вам буде Андраши дао и одобрио потврдићу и ја и цио конгрес".⁶⁸ Црногорским делегатима послате су инструкције и један мемоар црногорске владе, у коме се, након излагања историјата источне кризе, за Црну Гору траже границе у којима ће имати услова за самосталну егзистенцију. "До сада је Црна Гора углавном била један војнички логор, привремено биће, резултат и осуда стања ствари на истоку."⁶⁹ Због тога се у овом акту црногорске владе тражи значајно проширење територије које је неопходан предуслов даље егзистенције црногорске државе. Турска страна је, такође, за почетак конгреса поднијела европским владама један докуменат у коме се говори и о Црној Гори. Они предлажу сасвим другачије територијално рјешење, које не узима у обзир ни учинке тек вођеног рата.

Какав је однос Британије према овим питањима? Британски историчар Милман истиче да судбина Црне Горе, Србије и Босне и Херцеговине није посебно занимала Велику Британију. Такво мишљење настало је на основу званичне изјаве лорда Солзберија у којој је рекао: "Питања Црне Горе и Србије нас уопште не интересују. Ми ћемо у договору са конгресом подржати Аустрију, али парламент неће дати ни шилинга за рат због њих."⁷⁰ Свакако да је највећи дио британске пажње био усмјерен на источни дио Балкана, на Велику Бугарску.

Приликом преговора Руса и Британаца у Лондону, прије Конгреса, Шувалов је тражио од британске владе да прихвати одредбе санстефанског уговора у погледу Црне Горе и Србије, тврдећи да ће тако бити лакше прихваћени други британски захтјеви. У говору одржаном у Горњем дому британског парламента 27. маја 1878. године, лорд Солзбери се уздржао од изношења специфичних британских обавеза и споразума са великим силама. Тврдио је да ће се Велика Британија залагати за политичку и вјерску толеранцију и да ће настојати да помогне Румунима, Грцима, Србима, Црногорцима. Ипак, искључује могућност новог рата због њих.⁷¹

Уобличавање британске политике на конгресу учињено је на сједницама владе почетком јуна 1878. године, када су припремљена упутства за британску делегацију у Берлину. У њима се наводи да први чланови Санстефанског уговора, који су се односили на Црну Гору и Србију нијесу од веће важности за Британију, али је и њима требало посветити одређену пажњу. На примјер, границе које ће бити додије-

⁶⁸ Н. Ражнатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес*, Титоград 1979, 68.

⁶⁹ Исто, 69.

⁷⁰ R. Millman, навед. дјело, 448.

⁷¹ Исто, 450.

љене Србији и Црној Гори и споразум који ће бити постигнут у погледу Босне и Херцеговине долазе у ову категорију проблема. Британска делегација задржава право да о њима изнесе свој став. Потврђена је намјера изнесена у Солзберијевом говору од 27. маја да се помогне напредак и добробит ових држава. Потом се говорило о ставу према Бугарској, заштити грчког живља у пограничним крајевима и тако даље. На крају, од делегације се захтијевало да води рачуна о турским дуговима и обавезама које треба да се распореде између држава које су стекле независност. Британски капитал и имовина у Турској нијесу смјели никако бити доведени у питање.⁷²

Британски делегати на конгресу били су лорд Биконсфилд, лорд Солзбери и лорд Расел. На састанку између лорда Биконсфилда и Бизмарка, 11. јуна, одлучено је да се одмах разматрају она питања за која је заинтересована Велика Британија, то јест питања граница будуће Бугарске. Одлучено је да се о мање важним питањима, као што су лука Бар, "пећина у стијени", границе Црне Горе и Србије и мјеста за која се није чуло до овога рата, расправа одложи за касније. Та питања су заинтересовала АУстро-Угарску, чијим је захтјевима лорд Биконсфилд обећао пуну подршку.⁷³

Британски дипломатски агент у Београду Цернингам упозоравао је Солзберија на опасности које пријете од југословенског питања. Ова упозорења навела су Солзберија да уобличи свој став који се углавном састојао у британској подршци аустријским плановима у Босни и Херцеговини. Окупација ових провинција биће у интересу Турске, војно и политички. "Тиме ће се такође спријечити уједињење двије словенске државе, Србије и Црне Горе, које Порта неће бити довољно снажна да држи раздвојене. Ово уједињење би довело до стварања словенске конфедерације и на крају до велике словенске државе која би се пружала од Пирота до Јадранског мора."⁷⁴ Солзбери је био свјестан да су национални покрети условили промјену британске политике и угрозили положај Турске. Да би се спријечиле нове кризе било је неопходно да се у Босни и Херцеговини, у близини Србије и Црне Горе, учврсти држава која ће помно пратити све што се збива. Солзбери је признао неуспјех Турске као старатеља над европским хришћанима па је такву улогу сада намијенио Аустро-Угарској.

Осим тога, како је примјетио Јован Ристић, Енглези су жељели да се од Турске одузму "сви непотребни и слаби дијелови", а таквим дијеловима сматрали су и Босну и Херцеговину. Ристић је видио опасан преседан у томе што једна држава може од друге да одузме без рата двије провинције.⁷⁵

⁷² R. Millman, навед. дјело, 451.

⁷³ Д. Живојиновић, *Бенџамин Дизраели и југословенски народи у време велике источно кризе 1875-1878*, Зборник Матице Српске 14, Нови Сад 1976, 86.

⁷⁴ Исто, 86.

⁷⁵ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независности II*, Београд 1898, 195.

И у погледу граница Црне Горе држање британских делегата било је на страни Турске односно Аустро-Угарске. Руска дипломатија је и сама била притиснута усвојеним обавезама, али је ипак Црна Гора на конгресу стекла значајне тековине. У члану 28 Берлинског уговора приказане су границе Црне Горе. Црној Гори се присаједињује Колашин, Плав и Гусиње, а Турској остају Беране. Ништа преко Таре неће припасти Црној Гори. Никшић и Подгорица присаједињују се Црној Гори а у приморју лука Бар са обалом. Улцињ има да се врати Турској, а општина Спич биће прикључена Аустрији. Аустро-Угарска ће вршити поморски и санитарни полицијски надзор над луком Бар и црногорском обалом. Висока Порта дефинитивно признаје независност књажевине Црне Горе.

Заступник Велике Британије лорд Салзбери примијетио је да његова влада није никада признавала ту независност и предложио да ријеч "дефинитивно" буде избачена. Након дискусије Бизмарк је на крају одлучио да остаје исти текст о дефинитивном признању независности Црне Горе.⁷⁶

У својим мемоарима, дугогодишњи министар спољних послова Црне Горе Г. Вуковић о британској политици према Црној Гори каже: "Енглеска дипломатија пребацивала је погледом преко наше малене домовине. Није хтјела да је уништи можда из хуманитарних разлога, али је вазда била строга према њој у свима питањима њена напретка у спољној политици. Постоји до сада само један изузетак, из доба улцињског питања, за вријеме Гледстонове владе 1882, што се има сматрати као једна "lucida intervala" у сталном индиферентном а и непријатељском расположењу Велике Британије према Црној Гори: сматрати је руском вазалном обалом Адријатика. Сузбијајући Русију, као њену најопаснију супарницу на свим странама свијета, на свим њеним позицијама, требало је дипломатији енглеској сријетати је и у маленој Црној Гори. Црна Гора има доста прилика да забиљежи дјело енглеског отвореног непријатељства још од прије рата. На Берлинском конгресу била је у друштву са Аустријом против Русије, балканских народа словенског рода."⁷⁷

Британска политика према Црној Гори у *великој источној кризи* била је одређена многим разлозима. Они су проистицали из британских обавеза према Отоманској Империји, из виђења источне кризе и начина њеног ријешавања, ривалства према Русији и потребе обезбјеђења својих глобалних интереса. Политика Велике Британије према Црној Гори је један од најзначајнијих сегмената спољнополитичких односа Црне Горе и фактора њене међународне позиције, јер је Велика Британија дуги низ деценија, као глобална сила, имала водећу улогу у европској политици. Британски аутори који су се бавили историјом Црне

⁷⁶ Н. Ражнатовић, навед. дјело, 81.

⁷⁷ Г. Вуковић, *Мемоари III*, Титоград 1985, 11.

Горе нијесу посебно обрађивали политику Велике Британије према Црној Гори кроз историју па ни у вријеме *велике источне кризе*.⁷⁸

Указали смо, такође, да је британска политика у Берлину била одређена жељом да се заштите стари и нови савезници, Турска и Аустро-Угарска и да се онемогуће они покрети на Балкану који би довели до стварања једне велике словенске државе под утицајем Русије. Оно због чега су Црна Гора и Србија ушле у рат против Турске додијелено је Аустро-Угарској, заједно са улогом чувара стабилног балканског поретка. У принципу, британска политика према Црној Гори била је у склопу британско-руских односа, јер је Црна Гора сматрана експонентом руске политике на Балкану. Велика Британија се бојала повезивања балканских држава и њиховог заједничког рата који би уништио Турску. Због тога су праћени односи Црне Горе са другим балканским државама, посебно Србијом, при чему се сматрало да ово повезивање не може бити успјешно обављено без мијешања руске политике. Основним поставкама британске конзервативне политике супротстављала се моћна либерална странка и велики дио јавног мњења. Разлика се највише огледала у склоности либералне странке ка пријатељству и споразумијевању са Русијом. Посматрано у цјелини, удио Велике Британије у ријешавању источне кризе био је несумњиво значајан.

За нас остаје као поука занимљива дефиниција коју је поводом источне кризе изрекао лорд Биконсфилд (Дизраели) о овом простору: "Политичке интриге, стални сукоби, потпуно одсуство духа јавне одговорности и тежња за циљевима које патриотска расположења желе да остваре, националне мржње, непријатељство припадника различитих вјероисповијести и изнад свега непостојање било какве контроле која би обезбиједила ред у овим пространим областима су тужне истине које нико, ко их је испитивао, не може да оспори."⁷⁹

⁷⁸ W. Carr, *Montenegro*, London 1884; W. Miller, *The Balkans*, London 1896; F. S. Stevenson, *A History of Montenegro*, London 1912.

⁷⁹ А. Мороз, навед. дјело, 221.

Saša KNEŽEVIĆ

BRITISH POLICY TOWARDS MONTENEGRO DURING THE
EASTERN CRISIS

Summary

During the Eastern crisis 1875-1878. British policy was active very much. Its essential goals were: taking care of the integrity of Turkey and prevention from Russian domination on the Balkans. Montenegro was considered an exponent of Russian policy and because of that British policy on Berlin Congress did not support Montenegro's side.

Real interest for Montenegro and other Balkan's countries in British public opinion began since Eastern crisis 1875-1878. Some well known people, wrote beautiful sentences about Montenegro and its people. Some of them visited Montenegro during the crisis, like A. Evans and J. Stillman.

Several times Montenegro got help from England in money and clothes. One part of British public opinion, led by Liberal party, was ready to help Montenegro and other small Balkan's nations against Turkey to finish Eastern question in their own interest.